

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Богдан Лепкий

МАЗЕПА
ПОЛТАВА

Харків
«ФОЛІО»
2023

Частина перша
НАД ДЕСНОЮ

I

— Як бачу, то українським гетьманом краще бути, ніж шведським королем, — сказав не без злоби ексцеленція Піпер, сідаючи на багато різьблену канапу і обкидуючи зором одну з світлиць гетьманського двора в Гірках. — Великі пани отсі гетьмани. Яка мебель, які вигоди, розкіш яка, — тю!

— Дійсно, навіть король не посоромився б такого замку, — завважав Оляф Гермелін, секретар його милості шведського короля Карла XII.

— А кажуть, що в Батурині в Мазепи ще куди краща палата. Там такі багатства, срібло, хрустали, гобелени, що прямо стій і дивися!

— Хваляться козаки, буцімто в Мазепиних погребях золото в бочках кваситься, як у селян капуста, а срібло лежить стоплене в кружках, завбільшки млинського каміння, — докинув своє слово Маєрфельт.

— Не говори, товаришу, — перебив йому Гермелін, — а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пустити б у тії погребі гетьманські, Боже ти мій! Залив би нас не бляшками, личманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами.

— Дійсно, одного й другого нам сильно бракує, — притакнув граф Реншільд, а його голос був тим разом більше подібний до зітхання, ніж до зневажливого свисту. — Ніяк зрозуміти не

можу анімозії¹, що анімозії! — прямо якоїсь абомінації² нашого наймилостивішого до осіб кращого пола. Хоробрий вояк, і не любить жінок! Це ж прямо не подібне до правди. За якого ж ми тоді чорта б'ємося, за чим ми вганяємо з одного кінця світа в другий, яка нам нагорода за наші труди й невигоди? Чоловік даліше забуде, як дівка виглядає.

Молодші з лицарів Карла порушилися на софах і фотелях, хто кашельнував, хто підкрутив вуса. Вродливий граф блиснув палками очима.

— Тут нема чого кашляти. Якщо мене чорт не здмухне, як кістнер³ на престолі свічку, а Бог дозволить дожити хоч би такого поважного віку, як ось наш канцлер, його ексцеленція Піпер, то й я на бездів'я нарікати не стану. Але нині, даруйте, мої панове, нині я отсих аскетичних норівів нашому королеві ніяк простити не можу. Не то панночок до товариства, але навіть маркетанок нас позбавив, і роби тепер, що хоч. Не буду ж я по дорозі хлопських жінок гвалтувати, бо на це мені моя офіцерська честь не дозволяє.

Ексцеленція Піпер сверлував Реншільда своїми хоч полинялими, але все ще доволі пронизливими очима, а його й так поморщене обличчя морщилося ще гірше і дійсно нагадувало порепану шкуру, якою його не раз граф Реншільд прозивав поза очі. До того великі ніздрі роздувалися, немов він моргав ними.

— Ексцеленція Реншільд, — почав, — пардон, граф Реншільд, чи треба, чи не треба, підпускає мені гадючку. Видно, це йому робить якусь окрему сатисфакцію⁴. Не бороню. Але завважати мушу, що не всякому чоловікові вплив Господь у жили таку гарячу кров, як його ексцеленції. Не будемо ж тоді ганити нашого найяснішого пана за те, що він за ворогом, а не за спідницями вганяє. До чого кого Господь призначив, те він і робить.

---

¹ Нехіть.

² Відраза.

³ Паламар.

⁴ Задоволення.

— Я за спідницями не вганяю, — перебив йому піднесеним голосом Реншільд, — але всі панове офіцери одної гадки зі мною, тільки не всі мають відвагу говорити, що думають, а я ані фари-сеєм, ані гіпокритом¹ не був і не потрібую бути. Я собі можу дозволити на тую розкіш, якою, безперечно, є говорення правди. Я з мадам Кенігсмарк не поступив би був так, як поступив з нею Carolus rex².

— А як же це поступив з нею наш наймилостивіший і що воно за птиця оця мадам Кенігсмарк? — почувся голос маломовного Норберга.

Реншільд зірвався з місця.

— Невже ж ви не чули про графиню Аврору Кенігсмарк?

— Ні, не чув, — відповів спокійно Норберг. — Чи мало я чого не чув, зайнятий безнастанно своїм полком.

— Так послушайте ж ви, дивний чоловіче! Графиня Аврора Кенігсмарк — це була жінка божеської краси, прямо не жінка, а богиня.

— Коханка електра саського³, — докинув, ніби віднехочу, граф Піпер.

— Коханка чи не коханка, але краса. Прямо молися до неї.

— А я не знав, що ексцеленція Реншільд такий побожний, — втрутив Гермелін, звертаючи свій довгий, гострий ніс, як спис, проти Реншільда.

— Прошу мені не перебивати, — кинувся Реншільд. — Я хоч вояк, але люблю салонну поведінку...

А відсапнувши, продовжав:

— І тую-то красавицю, тую богиню вислав був електр саський з оливною гіллячкою миру до нашого короля. Приїхала з дуже поважними листами. Ексцеленція Піпер може потвердити. Він їх читав.

---

¹ Скритний.

² Король Карл.

³ Електор — той, що вибирає короля і міг бути ним вибраний, один з титулів курфюрстів саських.

— Гадаю, — відповів Піпер, — що слова графа Реншільда могого потвердження не потребують.

— Але ж ви ті листи читали, ви балакали з графінею Кенігсмарк.

— Ви також.

— Так тоді бачите.

Гострий ніс Гермеліна повернувся вліво і, ніби рогачка в водусі, повис між двома суперниками.

— Як бачу, то оба панове молилися до цієї богині.

— Щось також! — спротивився Піпер.

— Я вже раз просив пана секретаря не перебивати мені! — гарячився Реншільд.

— Pax vobiscum!¹ — мирив їх Норберг. — Продовжайте, ексцеленціє, оповідання про прегарну даму. Не можемо її мати між собою, так най хоч почуємо про неї.

Реншільд став перед Норбергом, заложив ліву руку в кишеню, а правою жестикулюючи, говорив:

— Отже, тая прегарна дама, вислана для мирових переговорів, а властиво, щоб миролюбиво настроїти короля...

— Щоб соблазнити його, — втрутив Піпер, але Реншільд пустив це слово мимоходом і кінчив:

— Тая дама не удостоїлася навіть оглядати обличчя нашого божеського монарха. Не допомгла ї протекція ексцеленції Піпера.

— Ані ваша, — додав Піпер.

— Ані моя, хоч я не такий всесильний, як ви, — король не допустив її до себе.

— І добре зробив, — завважав Піпер. — Бо хтозна-як на тім вийшла би була Швеція.

— Раз тільки, — продовжав Реншільд, — графіня Кенігсмарк стрінула короля у вузькій вулиці, вискочила з карети і підступила до нього.

— А король? — відізналося нараз кілька голосів.

---

¹ Мир вам! (латин.)

— Що король?

— Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам боком лізе, зняв капелюх, кивнув головою...

— І що? І що?

— Завернув конем і почвалав даліше... Це була одинока аудієнція, якої удостоїлася в нашого короля найкраща жінка XVIII століття.

На хвилину в гетьманській світлиці зробилося тихо. Тільки поліна сухих дровець тріщали в печі, озарюючи червоними блисками вояцькі постаті лицарів Карла XII.

— Нічого поганого я в тім не бачу, — почав Гермелін наново.

— А невже ж я кажу, що король поступив погано? — поправив його Реншільд. — Я тільки пригадав тую пригоду на доказ, як дивно король Карло відноситься до жінок, не дивно, — можна сказати, ненормально!

— Чого-то ви ще не вигадаєте, ексцеленціє, — противився Гермелін. — На мою гадку, пригода з графінею Кенігсмарк служить доказом, що його величність король Карло — чоловік незвичайний, прямо одинокий у своїм роді. Вісімнадцятилітнім хлопцем увійшов до воєнного шатра, як затворник до своєї печери і сказав: «*Nic sunt tabernacula mea, hic habitabo in aeternum!*»¹ І додержує слова. Жінок не пускає туди, як не пускають їх козаки на Січ. І пощо б пускати? Щоб позбавили його сил, як Самсона, заволоділи ним, як Цезарем, розжалобили до сліз, як Олександра Великого? Серце нашого короля — це нездобута твердиня, і є тільки одна жінка на світі, котра може увійти до неї.

— Котра? Котра? — спитало кілька голосів нараз.

— На ім'я їй Валькіра...² — відповів Гермелін.

— А я знаю ще другу, — додав Реншільд.

— Кажіть!

— Смерть, — сказав, неначе свиснув, Реншільд, і в гетьманській світлиці знову зробилося тихо.

---

¹ Тут моя домівка, тут житиму довіку (*латин.*)

² Північна богиня, що веде героя на місце вічного щастя.

Дивно, як привикли були до того слова лицарі Карла XII, і як все ж таки неміло вразило воно їх, вилітаючи з рум'яних уст ексцеленції Реншільда.

— Ексцеленція граф Реншільд, — почав по хвилині задуми Гермелін, — нічо нового нам не сказав.

— *Nihil novi sub soli*¹, — боронився Реншільд.

— Всі ми скорше чи пізніше матимемо честь повівати цю небажану гостю. В тім тільки річ, як ми привітаємо її. Гадаю, що *Carolus rex* вийде їй назустріч, як ніхто другий у світі. «Ти перша жінка, котрої силі піддаюся», — скаже він. А вона пригорне його до себе і відповість: «Ти перший мужчина, якому я на голову складаю такий лицарський вінець».

— І що ж нам з того? Що з того Швеції і цілій Європі? Найкраща смерть не варта поганого життя!

— *De gustibus non est disputandum*².

Огонь на мармуровім коминку блиснув сильніше, і дровця стали тріщати з якоюсь несамовитою силою, ніби притакували словам королівського секретаря, а його ніс ще гірше загострився, як загострюється звичайно в мерця.

Хто глянув у вікна, мимохить погадав собі, що до кожної шибки прилипала душа котрогось з тих численних товаришів, що полягли в останніх боях, такими дивовижними взорами розмалював був ті шибки незвичайно сильний мороз.

Нараз ексцеленція Піпер плеснув у долоні, і на порозі появився гетьманський підчаший.

— Чи ви загрели вже те вино, яке його величність князь гетьман Мазепа вселаскавіше зволив призначити на покріплення наших надміру виснажених сил?

Підчаший здвигнув раменами і всміхнувся так, як лиш старі панські слуги вміють сміятися, усміхом, в котрім було і виправдання, і жаль, і просьба о вибачення... Не зрозумів.

---

¹ Немає нічого нового на світі (*латин.*)

² Про смаки не сперечаються (*латин.*)

Піпер звернувся до одного з офіцерів, який доволі добре вмів по-українськи:

— Прошу йому повторити моє питання!

— Його величність князь-гетьман? — промимрив здивовано підчаший, але зараз-таки поправився й відповів, що вино з корінням вже давно гаряче, тільки він не смів вносити його, щоб не турбувати їх милостей панів.

— Але ж, ради Бога, подавай його скоріш, а то ще, чого доброго, простудиться або й вивітріє, — говорив Реншільд, затираючи руки. А звертаючися до товариства, жартував: — Як нема жінок, так хоч доброго вина нап'ємося, бо тут, нема що й казати, і вариво, і питво гарне. Я вже давно не їв і не пив так добре, як у гостині його величності князя-гетьмана... Чи добре я повторив цей титул, ексцеленціє Піпер?

— Як не мож лучче.

— А відколи ж то Мазепа став князем?

— Віднині.

— Як же це?

— Розкажу вам пізніше, бо ось і служачий з вазою надходить. Чарок теж не забув. І не маленькі собі. Так наливайте ж, панове, ті чарки, щоб не турбувати старого, а ви, *domine*¹, йдіть собі во-свосяси.

Підчаший подався за двері, лицарство кинулося до вина.

— Вип'ємо, — почав Піпер, — за здоровля того, що не любить жінок, а любить тільки славу й нас до такої любові заправити хоче.

— *Vivat Carolus rex!*² — відповіли гуртом, як один чоловік.

— Але ж бо добре вино!

— Краще від нашого тонкого пива.

— І від тих квасків, що ми жльопали по дорозі.

— І від води, котру трупами чути.

---

¹ Добродій, пан (*латин.*)

² Віват королю Карлу! (*латин.*)

— Панове, не обиджайте божеського нектару, порівнюючи його з труповонним питвом.

— А тепер налиймо собі, — почав Піпер наново, — по другій чарці і випиймо за здоровля хазяїна цього двора його величності князя Мазепи.

І тую чарку вихилило товариство до самого дна, але мало котрий вспів її покласти на своє місце, на великий срібний піднос кругом такої ж вази. Очі їм побараніли, брови попідлазили вгору, уста всміхалися глупо. Кождий рад був якнайскорше дохопитися свого місця, бо стіни стали крутитися, а вікна танцювали.

Тільки ексцеленція Піпер, що мав за собою довголітній досвід і тому наливав собі чарку до половини вінців, стояв посеред світлиці і реготався.

— А що, панове! Кажете, Піпер старий, Піпер нікуди не годиться, — а дивіть, хто з вас так кріпко тримається, як він? Отже, треба вам знати, що до доброго вина, так само, як до гарної дівчини, не треба братися нагло, а лиш поволеньки, по субтельному¹ шлючкові тягнути цей нектар. Потрошки, але довго. От бачите, я собі ще й третю чарку наллю і вихилю її на добрий успіх нашого дальшого походу *ad maiorem gloriam*² нас усіх, а ексцеленції графа Реншільда зокрема.

— Наш канцлер, — відповів Реншільд, — гадає, що мені гетьманський трунок у голові пішов, так нібито я зроду доброго вина не бачив. Куди там! Я ще й четверту чарку за обшивку не виллю, тільки пити не хочу, більше афекту³ почувуючи до жінок, ніж до чарок.

Щоб дати доказ своєї тверезості, він встав і перейшов світлицю від дверей до дверей, щоправда, по лінії доволі прямій, наступаючи тільки на ноги одному товаришеві, котрий їх дуже далеко витягнув був перед себе.

---

¹ Ніжний (*латин.*)

² На більшу славу (*латин.*)

³ Замилування.

— Ексцеленція Піпер, — почав, стаючи перед канцлером, — обіцяв нам сказати, відколи-то гетьман став князем.

— Віднині, панове, віднині, — почав Піпер. — Це вже не є ніякий секрет, можу вам зрадити тайну. Саме тепер, як ми тут ведемо інтересний дискурс¹, його милість Carolus rex і його величність гетьман Мазепа підписують угоду, силою котрої, між іншим, гетьман стає князем і сувереном² незалежної держави. Є ще тільки один невіршений пункт, а саме, хто з них на час війни буде верховним вождем над союзними арміями на Україні, але гадаю, що й на тому пункті вони погодяться, бо гетьман привів багато менше війська, ніж король і ексцеленція Реншільд сподівалися.

— Це вже моє діло, чого я сподівався, — перебив канцлерові Реншільд, — але пощо ви, пане канцлере, згодні на те, щоби гетьмана робити князем, того я ніяк не розумію. Досить нам одного суверена, а то двом богам кланятися...

— Річ до зрозуміння легка, — відповів канцлер, — бо наш наймилостивіший пан волить і *viraginem*³, волить Мазепу, ніж графиню Кенігсмарк. А князем зробили ми Мазепу тому, бо супротивна сторона хотіла його зробити цісарським герцогом. Я зі свого боку ніяк не розберу, чому то ексцеленція граф Реншільд недавно тому дораджував королеві йти на Україну, а не на Московку, а тепер зраджує нехть до тої ж України.

— Я? До України?

— Вношу це з вашого вислову про її гетьмана.

— Ви зле вносите, ексцеленціє Піпер. На Україну я тому радив йти, бо в Московщині ми були б виздыхали дорешти. Хіба ви не знаєте, що цар велів зерно закопувати в землю, а траву й цілі села палив, щоб шведська армія проходила крізь пустиню. Хоч мені дійсно скучилося за жінками, то однак прошу не гадати собі, що я спішився до гарних українок, а міркую собі також, що

---

¹ Розмова.

² Зверхник, керівник.

³ Жінка з вдачею чоловіка.

й наш король так само не спішився до цікавого й дотепного гетьмана Мазепа, лиш повів нас на Україну прямо тому, щоб нашу армію від голодової смерті і від неминучої загибелі врятувати.

— І врятував... — доповів, похитуючи головою, Піпер.

— Не забувайте, ексцеленціє, — говорив дальше Реншільд, — що король з-під Могилева рушив був все ж таки в напрямі Москви і що в тім напрямі йшли ми, наскільки собі пригадую, більше, ніж місяць. Щолиш у Млиновичах довідавшись, що Мстиславль спалений царем до остатка і що москалі й дальше хочуть свій край палити перед нами, король і рішився повернути на Україну, себто на полудне. Отже, бачите, що він у Могилеві моєї ради не послухав, як взагалі не слухає нікого, лиш своїм розумом робить, що йому й нам все виходить на пожиток.

— Коли б всякого слухав, то не зайшов би далеко.

— Але ж бо ми з вами, пане канцлере, не «всякі», а є ще й другі з каролівців, котрих послухати можна, а може, й треба.

— Скажіть це королеві, не мені, ексцеленціє Реншільд, — відповів Піпер і зморщив лице, немов його постягав на шнурочок. Розмова прибирала характер суперечки. Реншільд запалювався і підносив голос так, що навіть ті з товариства, які під впливом гетьманського вина стали були засипляти, будилися і встрявали в дискурс.

Вони пригадували собі, як цілими днями й ночами поспішали, лишаючи за собою множество людських і кінських трупів по багновищах і по бездорожних просторах. Бігли до якогось села, сподіючись захопити тут дещо харчів для себе і паші для коней, і нім дійшли, село розвіялося перед ними в димах, як оаза в фата-моргані серед Сахари. Пригадували собі, як цілі відділи кінниці перетворювалися в піхоту, бо коні гибли в тих одчайдушних перегонах з москалями. Хтось згадав про страхітний похід між Сожею та Іпуттю, і важке зітхання добулося із не одних хоробрих грудей. Голодні, обдерті, босі шведи з незагоєними ранами, з покаліченими руками й ногами мусіли рубати дерева перед собою, щоб здобути прохід. Спішилися, годі було як слід

уважати, і падучі дерева торощили найжджаючі вози і придавлювали людей. Виголоджені й знесилені коні не могли ніг за собою тягнути, а не то возів, падали і загачували прохід. Спинився таким чином один віз, ставала ціла валка, і над'їжджаючому відділові доводилося обходити цю перешкоду, причому чимало піших і кінних топилося в бездонних баюрах і лісових тепличинах¹. Вояки лялися, кричали і з прокльонами на устах конали в тій непрохідній пущі. Недавно, бо ще лиш тиждень тому, прийшлося ночувати в лісі, серед морозу, без огню, бо дрова були, як кість, і огонь їх не брався. Зате вітер палив шведів і прошибав їх аж до костей, так що не один тоді душу Богові віддав.

— А не один віддасть ще, — кінчив ті нарікання Маєрфельт, — бо що було, те ми вже знаємо, а що нас дальше в тому поході жде, того ніхто передбачити не може. І пощо те все? Невже ж справді на те, щоб, як сказав пан секретар Гермелін, щоб непрохана смерть могла колись на голову нашого короля вложити такий вінець, якого не вклала ще жадному лицареві на світі?

— Щоб могла, — докинув Реншільд, — подякувати йому за те, що післав у ті зимні обійми стільки молодих, хоробрих душ, скільки не післав їй ні один з дотеперішніх вождів і завойовників світа. О, насититься вона трупами шведів на довгі й довгі часи, і мине не одно десятиліття, а вона, мов насичений смок, лежатиме спокійно. І зацвітуть тоді краї, розживуться народи, але що станеться з нашою безталанною Швецією, про те я навіть думати не хочу.

— Найкраще, коли вояк не думає, лиш слухає вожда, — сказав граф Піпер і пустив свої пальці млинцем.

Реншільд скипів:

— Авжеж! Думання треба лишити вам, політикам і дипломатам, бо ви другої роботи на тилах армії не маєте. Наша річ — кров свою пролити, а ви проливаєте чорнило; ми мечем, а ви язиками воюєте.

---

¹ Багно, що не замерзає.

— Чого не зробить меч, те іноді мусить зробити перо, — відповів спокійно Піпер, — але чого ви, ексцеленціє, пане графе Реншільд, кидаєтеся на мене, того я ніяк не розумію. Я ж вам не попроганяв дівок з табору і не боронив королеві, щоби вас замість Мазепи зробив князем; дійсно, не знаю звідки гнів? Я до того причини не подав.

— Не смійте обиджати мене!

— Не обиджую нікого, а говорити маємо рівне право. Вам жаль тих кількох коней, що згибли в лісах між Іпуттю і Сожею, а я ніяк не можу забути хороброго Левенгавпта і його знаменитої армії, так безмилосердно й безпощадно лишеної на поталу судьби, на те, щоб цар Петро міг похвалитися побідою над найхоробрішим генералом короля Карла.

— Над найхоробрішим генералом! — крикнув, ніби свиснув, Реншільд і прискочив до Піпера. — Скажете, може, що це моя інтрига, що я із зазвисті довів до того, щоб знівечити небезпечного суперника, скажете, бо чого то ви не спосібні сказати, ви старий... — і віддалення між двома ексцеленціями зменшилося до тої границі, поза котрою нема вже місця для слів.

Але в цей мент відчинилися двері від сусідньої світлиці, показався високий білий лоб, окрилений двома жмутками неслухняного волосся, засинів споловілий каптан з мосяжними гудзиками, закрипіли високі, сильно в колінах вим'яті чоботи, і котрийсь з офіцерів крикнув: «Його величність король!»

Всі зірвалися на рівні ноги. Реншільд відскочив від Піпера, ніби грім ясний вдарив поміж них.

А король наблизився на середину гетьманської світлиці і, всміхаючися своєю загадочною усмішкою, кланявся кожному з своїх лицарів зокрема.

— Панове ще не сплять? — питався, ніби їх ножами колов. А побачивши порожню вазу і срібні чарки кругом неї, відвернувся: — Добраніч панам!

Сказав і вийшов.

II

— Так оце ми за Божою допомогою наш договір з королем Карлом заключили, — сказав гетьман, потираючи чоло рукою. — Що ж ти на це, Андрію?

Войнаровський просяв.

— Невже це правда, милосте ваша?

— Якраз перед хвилиною сфіналізували¹ ми його. Завтра перепише Гермелін начисто, а Піпер покладе своє ім'я і почепить печать завісисто².

Гетьман встав і випрямився, аж кості затріщали.

— Немало я всякого добра залишу своїм наслідникам, але цей лист пергаменту дорожчий буде від усього. Легую³ ним волю й незалежність української держави.

— Вітаю вас, дядьку, з отсим подвигом і бажаю йому більшої сили й довговічності від князівства, добутого Виговським і Юрасем.

Кажучи це, припав до гетьманської руки.

Гетьман пригорнув його до себе.

— Ти один, з котрим можу щиро поділитися отсею новиною. А зітхаючи глибоко, додав:

— Є ще й друга душа, гідна такої вісті, але де вона нині? Тут чи там? — і підвів очі до неба.

— Возложім упованіє наше на Бога, — він-бо приют і защита наша, — промовив Войнаровський. — Господь не оставить Мотрі Василівної на поталу судьби, бо чим же вона прогрішилася перед Богом?

— А чим же прогрішилися ті тисячі жінок і дітей українських, над котрими знущається ворог?

— Де дрова рубають, там тріски падуть, — відповів Войнаровський. — А що рубач вельми сильний, так і трісок відскакує багато.

---

¹ Закінчили.

² Печатка, звисаюча на шнурку.

³ Легую — записую легатом.

— Гоненіє від фараонового гірше.

— Антихристове гоненіє, милосте ваша.

Замовкли. Чути було, як кругом перекликувалися варти. Наближалася північ, година духів, котрої гетьман не любив і радо пересиджував її на розмові з близькими собі людьми.

— Глупа ніч? Годинники стануть дванадцятку дзвонити, довго й скучно. Чому б не зготовити такого, щоб промовчував північ?

А подумавши хвилину, кинув питання:

— А може, це, Андрію, моя дванадцята година надходить?

Войнаровському зробилося моторошно.

— Оставмо нині такі гадки, ваша милосте княжа.

— Правда твоя. Нині нам радше годилося б у церкві молебн відслужити і, цілючи святе Євангеліє, казати: «Нині отпускаєши раба твого, Владико, по глаголу твоєму со миром».

Варти кричали голосніше. Гармидер цей, видимо, нервував Мазепу. Войнаровський заспокоював його:

— Горлаї і бешкетники всіякі з нашого війська і з шведської армії дужаються, як звірі, що стрінулися знічев'я... Побудуть разом і привикнуть. Тепер у нас нема години, щоб не було якоїсь приключки в таборі.

Гетьман ходив, заткнувши руки за пояс. Мав на собі жупан темної краски і пояс чорний, злегка тільки золотом перетиканий. Не вбирав святочного вбрання, щоб не відбивати від полинялого королівського каптана.

Нараз зупинився перед Войнаровським.

— Але ти, синку, князем не величай мене. Не для себе я цього титулу багну, а для України і для наслідників своїх. Може, вони його більше шанувати стануть, бо гетьманський титул забруджено та заплямовано, аж соромно його носити. І Юрась гетьман, і Цецюра, і Брюховецький, і Безпалій, і Суховій, і чортзна-хто. Як не справжній, так наказний, як не наказний, так напольний¹. Куди каменем не кинь, а в гетьмана попадеш. Багато їх було, лиш України нема.

---

¹ Як гетьман з поля битви відходив, то передавав булаву напольному.

— Великі гріхи наші, — потішав гетьмана Войнаровський, — але ж і спокутували ми їх тяжко.

— Спокутували? Я тій покуті ще кінця не бачу. Може, вона щодлиш тепер пічнеться. Цар Петро від своїх попередників лютіший і сильніший. Якщо Господь не пособить нам подужати гаспида цього, так він лютуватиме жорстоко.

— Антихрист!

— Невже ж ти віриш тим вигадкам чернечим? Чоловік він такий, як і ми з тобою, тільки великої сили і ще більшої злості. Опутаний не чортом, а ідеєю своєю. Ріки крові пролле, трупами землю вкриє, всякий гріх на свою совість прийме і до ідеї крізь пекло помандрує. Він знає, чого хоче. А ми не знали і — не хочемо знати. Безталанний ми народ, мій сину.

— Товпа, котра нічого знати не бажає. — І Войнаровського сонно-мрійливі очі розгорілися злістю.

— Нема народу без товпи, мій сину. Товпа — це стихія, це сила. Її до рук прибрати і повести треба. А того куншту, крім батька Богдана, не вмів ніхто. Не доросли... Не знаю трагічнішої книжки від історії нашого народу. І подумай за останню половину віку був я не видцем, а учасником трагедії тієї. І не раз нарікаю на Бога, що дав мені таку пам'ять тривалу, бо не одно хотів би я забути і — не можу. Багато забути, а зятямити лиш дещо. Така сила в нас злого. А доброго так мало. Возьми лиш сім'ю Богдана Хмельницького. Гетьманич Тимош мачуху свою на воротах повісив, а це ж була та прегарна, степова Єлена, за котру, як колись за грецьку Єлену, велика війна знялася. А що ж з його вдовою, з Домною Тимошихою, зробили? Багата, прегарна, добра, тиха, що вона завинила, що терпіла так важко? Аж біснுவатий Дрозденко доїхав їй кінця, щоб пограбувати оці казкові скарби, за які стільки сліз полилося, і змарнувати їх, віддавши на схованку якомусь Константому. Чортзна-що таке! А Богданові доньки? Катерина, primo voto¹ Данилиха Виговська, secundo voto² Тете-

¹ По першому чоловікові (латин.)

² По другому чоловікові (латин.)

риха, дожила до трагічної смерті свого першого чоловіка і сумної другого мужа. Про молодшу її сестру, полковницю Нечаїху, розказують, що коли їй тіло замученого мужа привезли, з розпуки голову об домовину розбила. Чи правда це, не знаю, але з тої пори тихо про неї, як тихою і сердечною продовж свого короткого життя була ця гарна доня великого гетьмана Богдана. А Юрась Хмельниченко? Соромом палають лица, скільки разів згадаю, як він на Оруна напав, його жінку вбив, гаремок розігнав, маєток розграбив і за це перед судом на лядськiм ринку в Кам'янці ставав... І вийшло з товпи двох катюгiв, скрутили Хмельниченкові руки, закинули петлю на шию і відвели геть... Ах, багато, багато, мій сину, хотів би я нині забути, та ніяк не можу. Мов на злість, і смерть Виговського, і кінець Брюховецького, і ціла наша руїна встає переді мною і кличе: «Спасай!»... А куди ж мені спасати наш народ перед отсим хитанням безнастанним, як же мені вгасити цей пожар, що горить віками, яким чудом зачинити цю гидку людобойню? Іншого шляху я не бачив, крім цього, на який отсе ступаю... Кажеш, радуватися нам нині треба б, — а я радості в серці моїм не чую, бо я тут, а народ мій там, а поміж нами розливиста Десна. Чую його зойки, чую слізні прохання, кличуть мене, а я знову коневі прив'язаний до хребта, тільки це іншої породи кiнь... Не знаєш ти болю мого, мій сину!

І гетьман вхопив свою голову в руки і стискав її пальцями, як кліщами. Безмовно й безрадно, тільки з великим спочутям у серці дивився Войнаровський на муку свого дядька.

— Навіть Батуринові я на відбій поспішати не можу. Скільки війська в мене? Сміх сказати! З чим я проти царя піду? Тисячі дві-три, і вони — непевні, і вони Бог вість які задуми криють у своїх серцях. Спутав мене цей лист паперу, який ми підписали з Карлом, а інакше бути не може. Куди він — туди й мені тепер, одна нам перемога або один погром. Лиш він молодший, а я?

І гетьман знову похилив голову на стіл і руками стиснув її кріпко-кріпко, ніби боявся, щоб гадки не розсадили тієї бідної голови.

— Чому я не молодший нині, чому я не молодший! — нарікав. — Тільки ще діла переді мною, стільки діла! Хто довершить його, як мене не стане, а чую, що почислені години мої!

Войнаровський не бачив ще дядька в такому схвилюванні, як нині. Прямо зжахнувся: що сталося з ним? Невже ж переговори з королем Карлом не пішли так гладко, як бажав? Невже ж не видержують нерви, шарпані протягом п'ятдесяти літ, і розстроюються, лускають, рвуться, як струни на бандурі під надто сильними ударами руки? Він же звичайно такий зрівноважений, спокійний, що навіть найближчі не відають тайників його великої душі...

Несміливо приступив небіж до дядька.

— Милосте ваша, не турбуйте себе. Дасть Бог, діло повернеться на добре. Хто більше міг зробити, як ви? А що ваші люди не розуміють того, це їх вина. Вина товпи, що бунтується безнастанно, вимагає для себе прав, яких ні один народ не має, хоче волі, а не бажає ладу. Як солом'яний огонь займається й гасне, а тоді ще й провідників ворогам видає, буцімто вони тую пожежу роздули. Опріч одного гетьмана Богдана, всі наші вожді, правителі, провідники і ватажки впали жертвою безтямної товпи.

— І моя пісня не скінчиться бадьорим акордом, — почав, зміняючи свій голос, гетьман. — Га, що робить! А все ж таки — я її доспіваю до останньої стрічки. Досить вже тих недоспіваних пісень, недомовлених слів і невирішених боїв. Або пан, або пропав! Піду на перебій. Хай я побіджу побідою з-за гробу, але побіда моя! Зроблю товпу народом і приневолю цей народ бажати справжньої волі і справжньої слави, так мені, Боже, допоможи і ти, свята Пречиста! — Підвів очі на небо і тривав, ніби в захопленню несамовитім.

Войнаровський не смів глянути на нього, — боявся стати поміж гетьманом і Богом, ніби винуватим почував себе, що зробився поневільним свідком цього прикрого моменту. Аж таборовий гук наблизився до гетьманської палати, ріс, як рев моря, чути було поодинокі людські голоси:

— Стривай!

— Ти хто такий?

— Пусти!

— Стій, бо стріляю!

Войнаровський вискочив на ганок. Зимном повіяло по світлиці, як вітрила, понадувалися й зашелестіли занавіси при вікнах і при дверях.

На порозі появилвся Чуйкевич.

— Ясновельможний пане гетьмане, — почав дрижучим голо-
сом, — прощення прошу, що смію турбувати милість вашу в таку
пізню годину!

— Що такого? Кажі!

Чуйкевич зубами дзвонив, не міг промовити слова.

— Не хвилюйся, кажи-бо!

— Козаки втікають з обозу, — промовив гетьманський кан-
целярист і підпер собою стіну, щоб не впасти.

По обличчю гетьмана перебігло сто гадок, чоло то морщило-
ся, то випогоджувалося, як морське плесо.

Нараз він махнув рукою.

— Сідай і заспокійся! — промовив своїм звичайним голосом,
ніби він зроду ніякої тривоги не знав. — Як, кажеш, утікають?

— Зразу викрадалися одинцем, а тепер отсе задержали ми
цілу купу. Кидають зброю і женуть навмання, мов серед бойової
тривоги.

— Куди біжать? — спитав тим самим голосом гетьман.

— На північ і над Десну.

— Дурні! На півночі цар, а на Десні лід ще не окреп, ще хру-
сткий, не перейдуть. — А подумавши хвилину, спитав: — Що
робить обозний з утікачами?

— Отсих останніх успів до чепеля¹ розоружити і вірною сот-
нею їх обставив. Безкарно пустити годі. За ними другі підуть,
останемо вождями без війська.

---

¹ Ніж.

ЗМІСТ

Частина перша НАД ДЕСНОЮ	3
Частина друга БОЇ.....	263
ЗАУВАГИ.....	572